

Környezeti áramlások

Tél Tamás

ELTE, Elméleti Fizikai Tanszék, Budapest

KÉZIRAT

Megjegyzések, javaslatok, ábrákkal kapcsolatos észrevételek, stb.
a tel@general.elte.hu címre küldendő.

2003. július

Contents

Bevezetés	ix
I Alapismeretek	1
1 Forgatott homogén közegek áramlása	3
1.1 A Rossby-szám	4
1.2 A Coriolis-hatás	6
1.3 A Rossby-szám kicsinységének jelentése	8
1.4 A hidrodinamikai mozgásegyenlet	9
1.5 A dimenziótlan alak	11
1.6 Dinamikai nyomás	13
1.7 Gyorsan forgatott folyadék	14
1.7.1 Oszlopos áramlás, a Taylor–Proudman-tétel	14
1.7.2 A geosztrofikus egyensúly	16
1.8 A kvázigeosztrofikus közelítés	20
1.9 Tehetetlenségi körmozgás	21
1.10 Tehetetlenségi hullámok	22
1.10.1 Síkhullám megoldás	22
1.10.2 Fázis-, és csoportsebesség	25
2 A sekélység hatása	29
2.1 A forgatott sekély folyadék egyenletei	31
2.2 A dimenziótlan egyenlet	34
2.3 A potenciális örvényesség megmaradása	35
2.4 Gyorsan forgatott sekély folyadék: a geosztrofikus egyensúly	37
2.5 Kvázigeosztrofikus mozgás: a Rossby-hullám	39
2.5.1 Szemléletes kép	39
2.5.2 Lineáris elmélet	41
2.6 Szabad felszínű Rossby-hullámok	43
2.7 A kvázigeosztrofikus egyenlet	46
2.8 Tehetetlenségi gravitációs (Poincaré-) hullámok	47
2.9 Kelvin-hullámok	49
2.10 Nemlineáris felszíni hullámok, szolitonok	52

3	A görbület hatása	57
3.1	Földrajzi koordináták, a lokális rendszer	59
3.2	Az f_0 -sík közelítés	61
3.3	A β -sík közelítés	62
3.4	A Sverdrup-összefüggés	64
3.5	Planetáris hullámok	65
3.6	Az általános légköri zónális áramlásai	67
3.7	Rossby-hullámok zónális áramlásban	68
3.8	A domborzat hatása zónális áramlásokra	69
	3.8.1 Geosztrofikus közelítés	69
	3.8.2 Nemgeosztrofikus eset	70
	3.8.3 Alkalmazások	72
3.9	Domborzati egyenetlenségek által gerjesztett Rossby-hullámok	73
	3.9.1 Szemléletes kép	73
	3.9.2 Lineáris elmélet	74
3.10	Partra merőleges áramlások, nyugati peremáramlatok	75
3.11	A kvázigeosztrofikus egyenlet a β -síkon	77
4	A viszkozitás hatása	79
4.1	Az Ekman-szám	81
4.2	Az Ekman-féle határréteg	82
	4.2.1 Szemléletes kép	82
	4.2.2 A gyorsan forgatott határeset	83
	4.2.3 Peremfeltételek	85
4.3	Az alsó határréteg	86
	4.3.1 A sebességeloszlás	86
	4.3.2 Az Ekman-pumpálás	87
	4.3.3 A felpörgetési idő	88
4.4	A felső határréteg	89
	4.4.1 A sebességeloszlás	89
	4.4.2 Az Ekman-transzport, fel- és leáramlások	91
	4.4.3 Ekman-pumpálás, nyírás okozta örvényességváltozás	93
4.5	A sekélyfolyadék egyenletek szélnyírással	95
4.6	A szélhajtotta óceán	96
	4.6.1 Általános megfontolások	96
	4.6.2 Egyszerű óceánmodell	97
5	Rétegzett közegek áramlása	101
5.1	Folyadékok rétegzettsége	103
5.2	A Brunt–Väisälä-frekvencia	105
5.3	A hidrodinamikai egyenletek kis sűrűség-ingadozás esetén, a Boussinesq-kö- zelítés	107
5.4	A hidrodinamikai egyenletek függőleges rétegzettség esetén	108
5.5	A dimenziótlan alak, a belső Froude-szám	109

5.6	Analógia a forgatott folyadékkal	110
5.7	Belső hullámok	111
5.7.1	Síkhullám megoldások	111
5.7.2	Fázis és csoportsebesség	112
5.7.3	A törési törvény, elhajlás, inverzió	114
5.8	Hegy mögötti hullámok (lee waves)	118
5.8.1	Szemléletes magyarázat	118
5.8.2	Lineáris elmélet	120
5.9	Belső hullámok sekély folyadékban, normálmódusok	121
5.10	Kétrétegű közegek	123
5.10.1	Kétrétegű sekélyfolyadék-dinamika	123
5.10.2	Belső hullámok két közeg határán	124
5.10.3	Megjegyzések	126
5.11	A redukált sekélyfolyadék-modell	127
5.12	Szuperkritikus áramlások	128
5.13	A hidraulikus ugrás és a torlópólya (bore) jellemzése	130
5.14	Gravitációs áramlatok	133
5.15	Belső szolitonok	135
5.16	Kelvin–Helmholtz-(KH)-instabilitás	137
5.16.1	Szemléletes kép	137
5.16.2	Lineáris stabilitásvizsgálat	139
5.17	Termikus konvekció	141
6	A forgatás és rétegzés együttes hatása sekély folyadékokra	145
6.1	A forgatott kétrétegű sekély folyadék egyenletei	147
6.2	A folytonos rétegzettségű forgatott sekély folyadék egyenletei	149
6.3	Hullámok forgatott kétrétegű sekély folyadékban	150
6.4	Hullámok állandó függőleges rétegzettségű forgatott, sekély folyadékban	153
6.5	Geosztrofikus egyensúly kétrétegű sekély folyadékban	157
6.6	Frontok forgatott rendszerekben, a Margules-összefüggés	159
6.7	A geosztrofikus egyensúly beállása	162
6.8	Geosztrofikus egyensúly folytonos rétegzettségű folyadékban	164
6.8.1	A termikus áramlás	165
6.8.2	A Golf-áramlat gyűrűinek forgása	167
6.9	Rossby-hullámok kétrétegű közegekben: szemléletes kép	168
6.10	A kvázigeosztrofikus egyenlet kétrétegű közegekben	169
6.11	Lineáris Rossby-hullámok kétrétegű közegekben	170
6.12	A baroklin instabilitás: szemléletes kép	171
6.13	A baroklin instabilitás kétrétegű közegekben	174
6.14	A baroklin instabilitás kísérleti kimutatása	177

7	Turbulencia	181
7.1	Az átlagolt hidrodinamikai egyenletek	183
7.2	A turbulens határréteg	185
7.3	A logaritmus sebességprofil	187
7.4	Turbulencia rétegzett közegekben	188
7.5	Könnyű közegek turbulens áramlása	190
7.5.1	Termikék	190
7.5.2	Turbulens csóvák (plume-ok)	192
7.6	A turbulens határréteg rétegzett közegben.	193
7.7	Homogén, izotróp turbulencia	196
7.7.1	Háromdimenziós turbulencia	198
7.7.2	Kétdimenziós turbulencia	200
7.7.3	Geosztrofikus turbulencia	204
II	Kiegészítő olvasmányok	207
8	Forgatott homogén közegek áramlása	209
8.1	Az örvényvektor egyenlete	209
8.2	A cirkuláció változása	210
9	A sekélység hatása	213
9.1	Kvázigeosztrofikus dinamika a sekélyfolyadék egyenletekből	213
9.2	Hullámok döntött aljzatú sekély folyadékban	214
9.3	Szolitonok és a KdV-egyenlet	215
10	A görbület hatása	221
10.1	Nyugati peremáramlatok a kvázigeosztrofikus egyenletből	221
10.2	Egyenlítői dinamika	222
10.2.1	Az egyenlítői β -sík és Rossby-sugár	222
10.2.2	Egyenlítői Kelvin-hullámok	222
10.2.3	Egyenlítői Poincaré- és Rossby-hullámok	223
10.3	Gömbi hidrodinamika	226
10.3.1	Gyorsulások gömbi koordinátákban	226
10.3.2	Hidrodinamika a forgó Földön	228
11	A viszkozitás hatása	229
11.1	Ekman-transzport az alsó határrétegben	229
11.2	A Stommel-modell	230
11.3	A viszkózus folyadék kvázigeosztrofikus egyenlete	232
11.4	A viszkozitás hatása a Rossby-hullámokra	233
11.5	Viharhullámok	234

12 Rétegzett közegek áramlása	237
12.1 Állóhullámok, tólagások (seiche)	237
12.2 Kettős diffúziós konvekció	239
12.2.1 Általános megfontolások	239
12.2.2 A kettős diffúziós konvekció egyenletei	244
12.3 A potenciális sűrűség és potenciális hőmérséklet	244
13 A forgatás és rétegzés együttes hatása sekély folyadéokra	251
13.1 Partmenti feláramlások	251
13.2 A kvázigeosztrofikus egyenlet folytonos függőleges rétegzettségű közegben	253
13.3 Rossby-hullámok folytonos rétegzettség esetén	256
13.4 A baroklin instabilitás folytonos rétegzettségű közegben	259
III Függelék	263
14 Összefoglalás	265
14.1 A természetes közegek anyagi paraméterei	265
14.2 A mozgásegyenletek	266
14.3 Dimenziótlán számok	270
14.4 Közelítések	271
14.5 Hullámtípusok	272
14.6 Jellegzetes távolságok	274
14.7 Irodalom	275

Bevezetés

Környezeti áramlás természetes közegeink, a levegő és a víz bármilyen, nagy anyagmennyiséget érintő mozgása. E jelenségekkel az emberi léptéknél jóval nagyobb, kilométeres vagy annál hosszabb távolságkála társul, mely gyakran akár a több 1000 km-t is elérheti, azaz összemérhetővé válhat a Föld sugarával. A környezeti áramlásokkal kapcsolatos térbeli struktúrák jól megfigyelhetők műholdfelvételeken. Példaként egy ciklon örvénylő felhőrendszerét, ill. a Golf-áramlatot és gyűrűit láthatjuk az 1., 2. ábrákon.

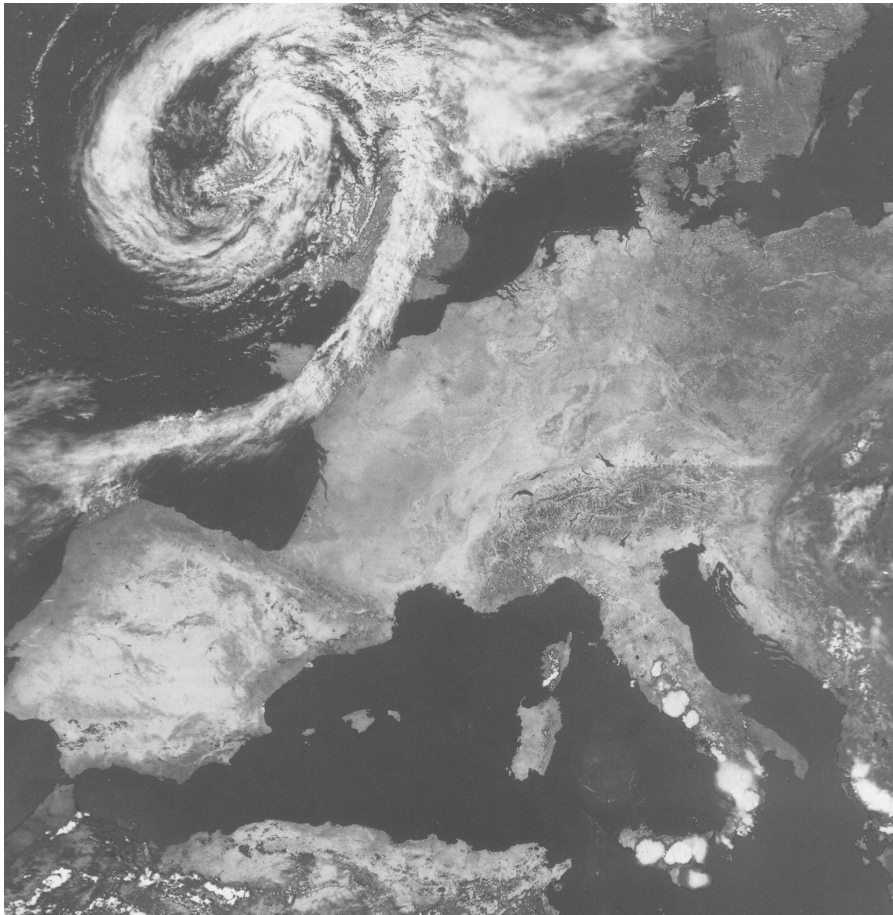
Az áramlásokhoz tartozó időskála még bőven emberi léptékű: óra, esetleg nap nagyságrendű. Ebből adódik az egész jelenségkör egyik érdekessége: általunk jól megfigyelhető és érzékelhető időbeli változásokkal jár, annak ellenére, hogy az áramlás térbeli viszonyairól, a nagy méretek miatt nem lehet közvetlen tapasztalatunk. Nem kétséges, hogy a környezeti áramlások is a hidrodinamika témaköréhez tartoznak, csak más távolság- és időskálán, mint a szokásos, laboratóriumi hidrodinamika jelenségei, melyek kiterjedése méter nagyságrendű, és időben néhány másodperc, illetve perc alatt zajlanak le.

Történetileg a légkör és az óceánok dinamikájának vizsgálata két külön tudomány, mai nevükön a dinamikus meteorológia és a fizikai óceanográfia keretében kezdődött meg a XX. század elején. A 30-as, 50-es években már alapvető jelentőségű felismerések születtek. Ezekhez feltűnően nagy számú skandináv tudós járult hozzá, részben a sarkkutató expedíciók eredményei által vezérelve. A korai eredmények azonban jelentőségük ellenére nem kerültek be a fizikusi köztudatba. A 60-as években kezdődött meg annak a felismerése, hogy a dinamikus meteorológia és a fizikai óceanográfia hidrodinamikai része között igen erős az átfedés. Ez annak tulajdonítható, hogy számos fontos jelenség független az áramló közeg anyagi összetételétől. A légkör és a vizek áramlását, és ezek közös vonásait leíró tudomány a geofizikai folyadékdinamika (GFD) nevet kapta, melyre az utóbbi időben egyre gyakrabban alkalmazzák a környezeti áramlások fizikája elnevezést is. A leírt jelenségek univerzálisak, azaz más környezetben is előfordulhatnak, így pl. más bolygók légkörében vagy a Föld magjában.

A hagyományos laboratóriumi hidrodinamikával szemben a környezeti hidrodinamika legfontosabbak új vonásai:

- *forgó rendszerhez kötött, ezért a dinamikai leírásban a tehetetlenségi erők, elsősorban az eltérítő erő, a Coriolis-erő jelenléte alapvető,*
- *rétegzett rendszer, melyben az egyes, közel vízszintes rétegek különböző sűrűségűek,*
- *sekélyfolyadék rendszer, melynek mélysége sokkal kisebb vízszintes méreténél (hiszen a légkör legfontosabb alsó rétege, a troposzféra, és az óceánok átlagos vastagsága csak néhány km),*
- *gömbi rendszer, melyben a nagyskálájú jelenségek szempontjából a Föld görbülete nem hanyagolható el.*

A környezeti áramlások fent említett vonásai számos olyan jelenségre vezetnek, melyek a hagyományos hidrodinamikában elképzelhetetlenek. Ilyen például az a tény, hogy az áramlások nem

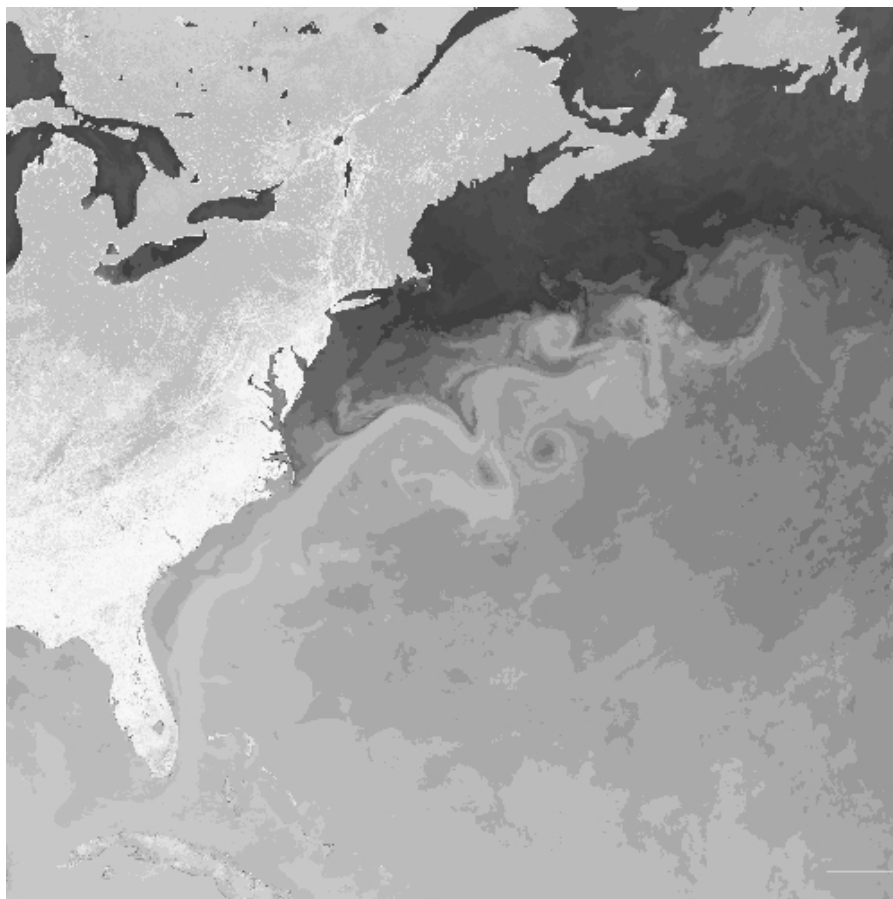

1 ábra: Nagyskálájú környezeti áramlás a légkörben. Űrhajófelvétel egy Nagy-Britannia feletti ciklon felhőrendszeréről, melyben a légtömegek az óramutató járásával ellentétes (pozitív) irányban forognak [European Space Agency, Ahrens].

a nyomáskülönbség irányába, hanem arra közel merőlegesen zajlanak. Néhány nap periódusidejű és több országnyi kiterjedésű hullámok is kialakulhatnak, melyek a légkörben időjárásunk elsődleges alakítói. A felszín közelében a sebességvektor nemcsak nő, hanem el is fordul a magassággal. Az óceáni víztömegek nem a szél irányába, hanem arra merőlegesen mozdulnak el. A sűrűségkülönbség következtében kívülről láthatatlan belső hullámok alakulnak ki, és a frontokban jelentős sebességugrás figyelhető meg a frontvonallal párhuzamosan is! Szinte minden nagy jelenségkör kapcsán előbb-utóbb nemlineáris hatásokkal találkozunk (külső és belső szolitonok, torlópulver, hidraulikus ugrás). Ezekkel instabilitások társulnak, melyek mind a turbulencia felé vezetnek, s nagy skálán a kétdimenziós turbulencia jellegzetességeit mutatják, melyben az örvények egyre nagyobbakká olvadnak össze.

A környezeti áramlások iránti érdeklődés nemzetközi szinten állandóan erősödik. Ez nemcsak annak tulajdonítható, hogy egyre erősebb a társadalmi igény a környezeti problémák kezelésére, hanem annak is, hogy egy új tudományág, a nemlineáris dinamika jelentős szerepet játszhat a jelenségek megértésében. Példaként csak a szennyezések terjedése során előforduló fonalas, önhasonló mintázatokat említjük, melyek a kaotikus rendszerek fraktál tulajdonságai által válnak magyarázhatóvá. Ebben az új szemléletben a környezeti áramlások vizsgálata a hidrodinamika és a dinamikai rendszerek fizikájának együttes alkalmazását jelenti.

Ezen összetett jelenségkör leírása óhatatlanul közelítésekben alapszik. Így van ez annak ellenére, hogy a hidrodinamikai egyenletek egzaktul ismertek, hiszen nemlinearitásuk miatt általános

2 ábra: Nagyskálájú környezeti áramlás az óceánban. Műholdfelvétel a Golf-áramlatról. Miután elhagyja az amerikai kontinenst, az áramlat kígyózó (meanderező) alakzatot vesz fel, melyről mintegy 100 km átmérőjű, s több évig is jól azonosítható gyűrűk szakadnak le. Közülük az áramlástól délre szakadók a környezetüknél hidegebbek és pozitív forgásúak (ciklonálisak), az északiak pedig melegek és negatív forgásúak (anticiklonálisak) [rs.gso.uri.edu/amy/eastcoast_june84.gif].

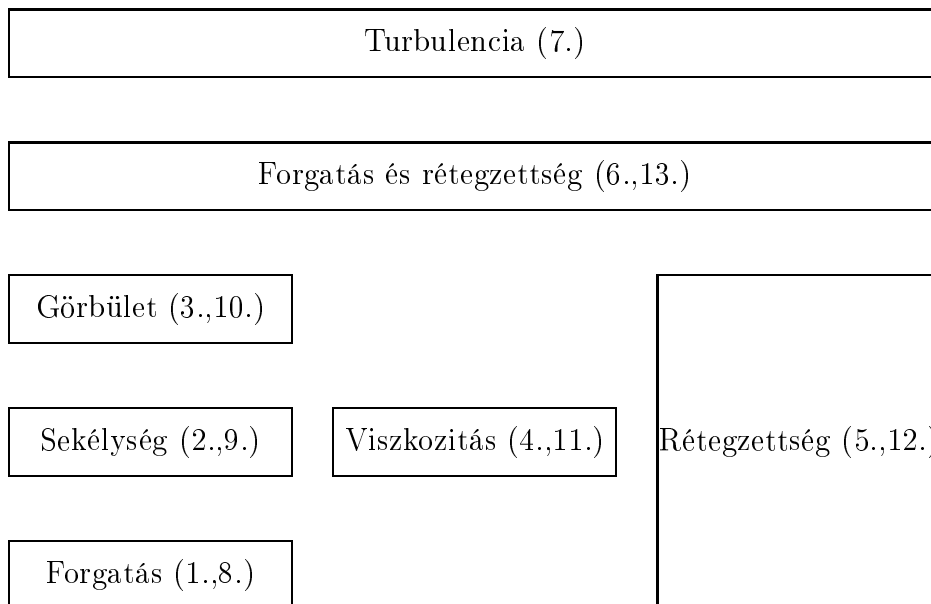
megoldásuk reménytelen. A környezeti áramlások fizikája így jó példa egy komplex probléma természettudományos megközelítésére, mely megfigyelésen, a számadatok ismeretén, egyszerűsített elméleti leíráson, modellalkotáson, a modell érvényességi körének meghatározásán, majd a tapasztalathoz igazodó finomításán alapul.

Hogyan olvassuk a jegyzetet?

A jegyzet többféleképpen olvasható. Azok számára, akik gyors kvalitatív áttekintést szeretnének kapni a jelenségköréről, az első hét nagy fejezet dőlt betűvel szedett bevezető oldalain ismeretterjesztő szinten foglaljuk össze az tudnivalókat, a jegyzet képanyagára támaszkodva. A fő szöveg feltételez elemi hidrodinamikai ismereteket (sebességtér, nyomás, örvényesség, a Navier–Stokes-egyenlet, vízhullámok, stb), a kísérleti fizika, ill. a tanár szakos hallgatók elméleti fizika tárgyának szintjén. Minden összefüggés levezetését megadjuk, a lehető legegyszerűbb matematikai eszközökkel. Az "Alapismeretek" című első rész a környezeti áramlásokkal kapcsolatos legfontosabb, s a hagyományos hidrodinamika szempontjából legmeglepőbb jelenségek megértéséhez szükséges elméleti háttérrel adja. A jegyzet egészében mindenütt bemutatunk számadatokkal alátámasztott konkrét környezeti példákat. A második rész a fő szöveg gondolatmenetét kiegészítő témákat dolgoz fel, és matematikailag valamivel bonyolultabb levezetéseket is tartalmaz. Olvasható az első résszel

párhuzamosan, vagy az után is. A harmadik rész összefoglaló táblázatokkal segíti a tanultak rendszerezését.

Az anyag a különböző hatások egymásraépülését mutatja be (l. 3 ábra). Először a forgatás okozta új vonásokat vizsgáljuk homogén folyadékokban. Eztán rátérünk arra, hogy a sekélység, ill. a Föld görbülete hogyan befolyásolja a forgatott közeg mozgását. Az általában gyenge, de nem teljesen alhanyagolható viszkozitás mindezeket a hatásokat egységesen értelmezhető rendszerbe fogja. A rétegzettség következményeit először forgatás nélkül tekintjük át, ezért ez a rész az előzőek ismerete nélkül is olvasható. Az ezután következő anyagrészt egyaránt tekinthető a rétegzett rendszerek forgatása vagy a forgatott rendszerek rétegződése következtében létrejövő jelenségek bemutatásának. E két hatás a környezeti áramlásokban összemérhető. A 7. fejezet a különböző típusú turbulens áramlások kvalitatív áttekintését adja.

3 ábra: Az egyes fejezetek anyagának egymásraépülése

Alapvető kérdés, hogy lehetséges-e a természetszerűen nagyskálájú környezeti áramlások kísérleti modellezése laboratóriumban. A hidrodinamikai hasonlóság törvénye szerint ennek szükséges feltétele az, hogy az egyes hatásokat jellemző dimenziótlan számok azonosak legyenek a valóságos és a laboratóriumi áramlásban. A jegyzet minden fejezete egy-egy dimenziótlan szám, ill. a velük kapcsolatos jelenségek köré épül. Kimutatjuk, hogy e számok valóságos értékei forgókádák és sűrűséggrétegzett közegek (legegyszerűbben sós víz) használatával laboratóriumban is megvalósíthatók: a környezeti áramlások hűen modellezhetők emberi méreteken.

Az ELTE Fizikai Tanszékcsoportja Horváth Viktor, Jánosi Imre, Szabó Gábor, és a szerző javaslatára 1998 őszén létrehozta a Kármán Környezeti Áramlások Laboratóriumot hallgatói mérések és a témával kapcsolatos kísérleti kutatás beindítására. A jegyzet egyik célja, hogy a Laboratóriumban bemutatandó jelenségekkel kapcsolatos elméleti háttérrel megadja. A kísérleteket mutató képanyag nagy része a Kármán Laboratóriumban készült.

Köszönetnyilvánítás:

A szerző köszönetét fejezi ki a Kármán Laboratóriumot kialakító kollégáinak az ottani közös kísérleti munkáért. Külön köszönet illeti Jánosi Imrét lényeglátó megjegyzéseiért és sokoldalú segítségéért. Palla László és Szabó Gábor, valamint Czifrik Xénia, Dolowschiák Márk, Király

Andrea, Szathmári Bajkó Ildikó és Vörös Zoltán építő javaslataikkal nagyban hozzájárultak a jegyzet érthetőségének javításához. A vonalas ábrák rajzolása Barabás István munkája. A képek letöltését, szkennelését és szerkesztését Hunyadi Viktória végezte. Köszönjük Horváth Ákosnak és Józsa Jánosnak, hogy rendelkezésünkre bocsátották felvételeiket, adataikat.

